

Elements apotropaics tradicionals a la decoració d'Horta-Guinardó

Text i fotos **Jordi Ardanuy**

Si hom es mira amb detall l'arquitectura rural catalana, encara avui es pot observar amb certa facilitat la presència d'elements que, a més de la seva funció decorativa, tenien una altra funció paral·lela: la de foragitar o desvirtuar les influències malèfiques sobrenaturals.

Aquest tipus d'ornaments tenen un origen llunyà, conservat durant centúries, barrejant sovint formes cristianes i d'altres supervivents de temps anteriors. En general, s'ha oblidat la seva significació, fins al punt que els podem trobar utilitzats en edificis moderns com a mera ornamentació i desproveïts de la seva intenció protectora.

Des de ben antic, les obertures de les cases es consideraren perilloses. El risc era doble. En primer lloc, l'estrictament material, un lloc per on poden entrar animals, malfactors, sense oblidar els elements naturals com el vent i l'aigua. Altrament, l'ésser humà ha concebut un conjunt de perills sobrenaturals com ara l'enveja,⁽¹⁾ el mal d'ull,⁽²⁾ els encanteris, els esperits malèfics o les accions directes de bruixes i bruixots. Per evitar aquests inconvenients i mals hom ha desenvolupat diversos sistemes de pro-

tecció física i metafísica, sent aquests darrers procediments apotropaics, els que aquí ens ocupen.

Es col·locaven elements protectors a l'exterior dels edificis, com ara cardellines o panissos sobre les portes i finestres, o bé branques d'oliveres, supervivència de les targèlies ateneses, antics rituals agrícoles dedicats a Apol·lo i Àrtemis. Als balcons s'hi col·locaven branques de llorer. A l'època romana era àmpliament acceptat que protegia contra els raigs. Amb el pas del temps s'ampliaren els seus usos i, a més d'evitar els estralls de les tempestes, es convertí en una defensa general contra els poder malèfics.

Encara avui en dia, per Rams, es beneeixen branques i rams, palmons i palmes. No fa tants d'anys era una tradició ben viva a moltes cases de Barcelona penjar aquests elements vegetals al balcó per a protegir l'habitatge durant l'any.

Un altre mecanisme defensiu era el salpàs, que consistia en la visita anual del rector durant la Pasqua a totes les cases de la seva parròquia, durant la qual les beneïa amb aigua i sal. Aquest costum té el seu origen en la tradició jueva de recordar les pintades amb sang per a alliberar-se de

l'àngel exterminador. Aquest era el sentit del ritual, similar a l'emprat per defensar-se de les plagues d'Egipte, marcar la casa cristiana per tal que el mal no s'hi aturés. No fa massa, en una reunió de la Junta d'El Pou, la presidenta, na Carlota Giménez, ens evocava els seus records de quan mossèn Josep Bundó beneïa les cases de la parròquia de Sant Antoni de Pàdua, a la Font d'en Fargues. Això era a finals dels anys cinquanta o inicis dels seixanta del segle passat.

Un element bàsic en les construccions rurals eren les xemeneies o fumerals. El seu origen es troba al nord de França al segle XI. Conforme el seu ús s'estenia cap al sud, les acompanyaven mesures protectores contra el perill que implicava l'única obertura de la casa que no quedava mai closa. Una d'elles, utilitzada avui en dia encara com a decoració al Pirineu, són els anomenats esfuriabruixes, espantabruixes o boquers, formes més o menys antropomorfes, de vegades simples pedres verticals o canterelles, situades sobre les cobertes de les sortides de fum de les xemeneies.

Per si aquesta protecció no era suficient, a la part inferior del fumeral, on es situa el fogar, es col·locaven tenalles i d'altres instruments formant una creu; o bé es feien

dibuixos a la cendra abans de posar-se a dormir.

La barreja de símbols religiosos amb d'altres de supersticiosos foren relativament tolerats per l'Església. No cal oblidar que, de vegades, els propis mossens de les petites parròquies rurals, procedents de tipus d'entorn similars, compartien els temors i creences dels seus parroquians. Alguns d'aquests elements, utilitzats en les estructures arquitectòniques, s'han conservat fins l'actualitat, o fins i tot s'han col·locat modernament als nostres barris.

ELEMENTS A LES TEULADES

Cues de gall i penells

En la construcció d'habitatges, fins a l'arribada de materials moderns, les cobertes de teula eren elements bàsics per desaiugar ràpidament la pluja fora de les cases. Rematant la carena, a la zona més alta de la coberta es situava un element format per peces curvilínies de teula: són les anomenades cues de gall (*figura 1*), conegudes també com a pardaleres, per considerar que eren llocs on s'agrupaven els ocells. Hom suposa que el precedent foren les antefixes dels teulats grecs i romans.

La representació més antiga de les cues de gall hauria estat la composta de tres elements. Un d'ells, de vegades acabat en punxa, es troba en posició horitzontal mentre que els altres dos, partint de la mateixa base, tenen sentit oposats, cap al cel i al terra. El seu aspecte recordaria la gola

d'una bèstia, amb una llengua agressiva a la part del centre amb intenció intimidatòria.⁽³⁾ D'altres vegades estan formats per quatre elements (*figura 2*). Ara bé, també existeixen versions més simples, un sol fragment de teula encorbada apuntant cap al cel (*figura 3*). Aquesta forma, de vegades presenta algunes incisions o prominències, que evocuen amb més intensitat una cua de gall. S'ha detectat la seva presència en algun edifici modern com un element decoratiu més (*figura 4*).

Un altre dispositiu defensiu és el penell, anomenat també girell i gallet. Està constituït per un element metàl·lic que pot rotar segons la direcció del vent, sent així un element indicador meteorològic, però alhora protector contra encanteris i mals esperits. Els motius representats poden contenir elements cristians o pagans com ara una creu, una banderola amb una fletxa o un gall.⁽⁴⁾ No obstant això, no s'han conservat penells antics als nostres barris, però si en trobem de moderns que reproduïxen els motius (*figura 5*). La presència de bruixes, dracs o dimonis seria molt moderna i evoca allò contrari a la seva funció original, una forma d'esfuriabruixa. De fet, en algunes comarques de Catalunya les cues de gall també s'insereixen a les obertures superiors dels tirs de les xemeneies.

Dents de llop

El tercer element significatiu són els triangles a sota de les volades de la coberta, amb

el vèrtex apuntant cap a l'exterior, agafant l'estructura una forma com de serra. Aquesta ornamentació, coneguda com a dents de llop, de vegades esta formada per elements ceràmics i teules superposades, de manera que cadascuna sobresurt més que la de sota, constituint un voladís de formes triangulars dentades (*figures 6 i 7*). Disposen d'aquest tipus d'ornaments edificis emblemàtics com can Crehuet i can Mariner

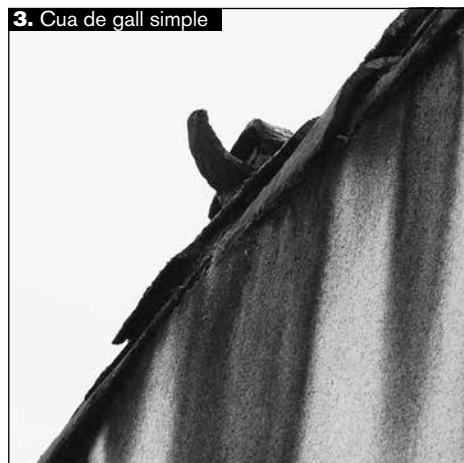
En d'altres casos les dents de llop estan formades amb rajoles i teules pintades, ara amb un triangle vermell, adés amb blanc, formant el triangle pintat en reserva. La part pintada sempre és la meitat de la peça que roman a la vista. Tanmateix, no n'hem trobat en els nostres barris d'aquest estil.

Tal i com ens advera Gabriel Martín,⁽⁵⁾ no hi ha dubte que s'atribuïa a les dents de llop un caràcter apotropaic, malgrat que no sembla que s'hagi recollit documentalment la forma amb la qual es creia que funcionava aquesta protecció, que tant podria estar relacionada amb els atributs ferotges –i de vegades descrits com a màgics del llop–, com amb l'ús del triangle per a protegir-se dels mals sobrenaturals.

PROTECCIÓ DE PORTES I FINESTRES

Els elements efimers

A les portes de les cases s'hi penjaven diferents objectes protectors. El més habituals eren els de procedència vegetal, amb un caràcter efímer. De vegades es mantenien durant un any, cremant-se després a les fla-

mes purificadores de Sant Joan. La llista d'elements és llarga. Podem citar els més importants, com ara el roser silvestre collit la matinada de Sant Joan, rams de llover, o branques d'oliveres, com ja s'ha esmentat a la introducció. També es feien creus de palma que eren beneïdes el Diumenge de Rams. Tots aquests objectes acostumaven a clavar-se a les portes de fusta. Als balcons i finestres es col·locaven els esmentats palmoms (figura 8) i les palmes (figura 9).

Un altre element força utilitzat eren les carlines vulgars, una mena de card la flor del qual té una evident simbologia solar. En general els símbols associats al Sol sempre han estat utilitzats amb funcions benèfiques i protectores. Igualment els panissos de blat de moro protegien contra els apareguts, els dimonis i els mals esperits, perquè es creia que aquestes criatures es veien obligades a comptar els grans abans de poder entrar a la casa. I amb la poca traça que la tradició els atribueix, se'ls feia de dia abans no acabaven, veient-se obligats a fugir, si és que no havien abandonat abans. Aquest mecanisme defensiu contra el mal sobrenatural fou extrapolat per defensar-se de bruixes, bruixots i practicants de la fetilleria.

De la mateixa manera s'utilitzaven elements animals, com ara les potes de senglars, de conill o d'aligot. I també les ferradures de cavall o ase que, per tal que funcionessin, havien d'haver estat usades anteriorment. En el món rural català encara es poden trobar mostres de tots aquests elements.

Elements gravats a les llindes

A les llindes de pedra de les portes i finestres de les cases sovint s'hi gravava el nom del propietari i la data de la construcció o renovació. No era estany que aquestes inscripcions anessin acompanyades de creus, d'altres símbols i monogrames.⁽⁶⁾ Aquestes mostres epigràfiques permetien que l'immoble quedés sota protecció sagrada i protegir-ne els accessos.

Flors de vida

Es coneix com a flor de vida a una representació floral del Sol. L'ús de rodes solars i d'altres símbols que evocuen l'astre rei es remunta a cultes precristians, on representava la calor necessària per a la vida i la llum que desfà les tenebres. A partir del segle XVI es produí una substitució progressiva de les rodes solars per representacions vegetals. Els braços o raigs s'anaren transformant fins a convertir-se en els radis d'una flor. La raó sembla trobar-se en la imposició gradual de la cultura eclesiàstica, que propicià que els símbols no cristians tradicionals es deixessin d'utilitzar o es convertissin en elements merament decoratius adaptats a les formes artístiques del moment,⁽⁷⁾ com les que s'han conservat a can Mariner, a Horta (figura 10), algunes de les quals estan inscrites en triangles, un símbol que des de temps ancestrals s'ha utilitzat per a protegir-se contra els encanteris, però que també representa la Trinitat (figures 11 i 12).

La creu i els monogrames

La creu és el símbol cristià per antonomàsia. A partir de l'Edat Mitjana es va fer freqüent el fet de gravar creus en edificis religiosos com una exteriorització del triomf del cristianisme sobre els cultes anteriors, alhora que s'utilitzava per a superposar-la als signes pagans. La creu va anar substituint progressivament d'altres símbols de les llindes de les cases catalanes. D'aquesta forma transcendia la mera funció identificativa i es convertí en un signe amb capacitat exorcitzadora contra els poders diabòlics i de protecció física contra les calamitats personals i materials.⁽⁸⁾

Moltes de les creus que trobem a l'actualitat a les llindes catalanes es representen sobre una mena de petit triangle que, segons la tradició cristiana, representa el mont Calvari. Ara bé, ja hem assenyalat que el triangle és també un símbol protector pagà, amb la qual cosa el conjunt esdevé alhora una mostra de sincretisme.⁽⁹⁾

En molts casos també hi trobem monogrames sacres de dues o més lletres que d'una manera decorativa representen el nom de Jesucrist (*Jesous Christos*). Aquestes combinacions, que es van popularitzar a Catalunya a partir del segle XV, podien prendre moltes formes com ara IHS, JHS i XPS, o fins i tot les lletres H o X soles. També es poden trobar atributs marians, com ara les lletres Ma. o A. M. (Ave Maria).

S'ha conservat un element d'aquest tipus en la llinda d'una finestra de can Ma-

riner, en la qual sembla que apareixen els noms de la Sagrada Família, Jesús, Josep i Maria (figura 13).

Estripagecs

Ja s'ha comentat el perill que implicaven les finestres, per on podien entrar malfactors, bruixots i d'altres figures sinistres. Per a protegir l'entrada es van inventar uns barrots metàl·lics anomenats estripagecs o esquinga-robes. Però la forma d'aquests no era gratuïta i solien tenir formes apotropaïques que recorden els llargardaixos. De fet, els estripagecs també són coneguts com a llargardaixos, que segurament era la forma primitiva.⁽¹⁰⁾ Però, per què llargardaixos? Perquè són formes estilitzades de dracs, una de les formes de representació del mal a occident, i que es troben també en forrellats. També es feien estripagecs en forma d'espina, igualment amb un valor protector metafísic (figures 14 i 15).

Aquests elements funcionaven mitjançant una mena de màgia homeopàtica (allò similar protegeix del similar), quelcom semblant a les pedres de llamp, en realitat destrals neolítiques, que es guardaven a les llars. Es creia que eren les puntes dels llamps, que queien del cel i havien de ser situades als llocs que es volien protegir dels raigs.

En qualsevol cas, estripagecs, forrellats i d'altres elements metàl·lics eren de ferro, material que tradicionalment es considera un ferm enemic de bruixes i espectres.

El blavet

El blavet a les finestres, a les portes d'entrada i en, alguns casos, a tota la façana era una altra forma de protecció. La tradició marca que s'havien de pintar de color blau cel abans que arribessin els mesos més calorosos. L'acció era especialment important si hi havia hagut una defunció a la casa.⁽¹¹⁾ D'aquesta manera es podien purificar les obertures o les habitacions interiors, protegint el seus habitants de tot tipus de mals espirituals, ensems que d'insectes perjudicials.

Malgrat que a Catalunya queden encara moltes mostres, no n'hem trobat cap en aquesta part de Barcelona.

CONCLUSIONS

Hem vist que s'han conservat molt pocs elements arquitectònics apotropaics al nostre districte. Malgrat això, encara queden certes mostres que han permès il·lustrar el present article, algunes amb un futur immediat ben garantit com en el cas de can Mariner. D'altres més que dubtós com els elements de la casa del carrer de Torelló 5, un edifici ruïnós, sense un valor arquitectònic específic.

Ara bé, aquests detalls defensius és fàcil que passin despercebuts. Sovint són de mida petita i de visió difícil; de vegades es troben trencats o descolorits —pensem en el blavet—. Per tant es versemblant que en restin dempeus alguns més. Ens pot ajudar algun lector a

localitzar més elements apotropaics als nostres barris? Sí és el cas, escriuiu-nos al correu d'El Pou.

Vull agrair al personal de la Biblioteca d'Horta-Can Mariner la seva amabilitat.

NOTES

- 1) L'enveja era concebuda com una mena de fluid negatiu o miasma que emanava de l'envejós, i que encomana a la víctima o als fruits del seu treball.
- 2) Malgrat que tendeix a confondre's amb l'enveja, aquesta darrera implica una actitud conscient i intencionada, en canvi en el cas del mal d'ull l'energia negativa esdevindria de manera inconscient, sent especialment efectiu amb els animals i els infants. El mal d'ull, a més a més, es transmet sempre per mitjà de la mirada, per això el seu nom.
- 3) Jaume Lladó Font. «L'arquitectura rural i l'exorcització de sortilegis». *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 35, 1989, p. 38-44.
- 4) S'atribueix a Gregori el Gran (vers 540-604) la popularització del gall com a símbol hagiogràfic de Sant Pere, d'altra banda un símbol solar. Malgrat que no se sap amb certesa l'origen dels galls als penells, la versió més popular és que al segle IX, Nicolau I decretà que es col·loqués als campanars de les esglésies, simbolitzant les negacions que Pere feu a Jesús al capvespre del Dijous Sant, pràctica que s'estendria a les cases com a protecció. Gabriel Martín Roig. «Signes i elements exorcitzadors a les llars palamosines». *Revista del Baix Empordà*, núm. 62, 1998, p. 27-36.
- 5) Op. cit.
- 6) Leticia Darna Galobart. «Heràldica i simbologia a les masies catalanes». *Paratge*, núm. 28, 2015, p. 107-117.
- 7) Gabriel Martín, op. cit.
- 8) Veure per exemple: José Ignacio Sánchez Rivera. «La cruz como icono protector en los espacios de tránsito». *Estudios del Patrimonio Cultural*, núm. 5, desembre 2010, p. 18-30.
- 9) Gabriel Martín, op. cit.
- 10) Ramon Violant Simorra. *L'art popular a Catalunya*. Barcelona; Edicions 62, 1976, p. 210.
- 11) Gabriel Martín, op. cit.

